

הרב רפאל שלמה דיכובסקי

דילמות בחיובי הכתובה לבני ישיבות שתורתם אומנותם

כאשר זוג צעיר פוסע את פסיעותיו הראשונות לקראת בניין בית בישראל, המבט של בני הזוג ושל בני משפחותיהם והסובבים אותם הוא מבט אופטימי, ומאוד לא מתאים לדון באפשרות הרחוקה והכואבת של פירוק הבית הזה לאחר זמן מסיבות שונות, על כל הכאב והסיכוכים שהדבר גורם לכל המעורבים בעניין. אולם בתור דיין ותיק ואב"ד לשעבר, שראה ועסק בהרבה מקרים שבהם נישואין מאושרים הגיעו בסופו של דבר לסיימם בבית הדין, אני רואה חובה לעצמי להפנות את תשומת לב הציבור התורני וראשיו לכמה נקודות קריטיות שלדעתי צריכות תיקון בהתנהלות הרבנית והישיבתית המקובלת.

בדורנו, דור שהתורה ב"ה חביבה על לומדיה ויודעיה, רבים מבני הישיבות תורתם אומנותם במשך שנים רבות גם לאחר נישואיהם. אולם לעיתים מתברר להם פתאום שהם עומדים במצב של סתירה פנימית בין חיובי הכתובה לבין אורח חייהם: מבחינת חיובי הכתובה ותקנות חז"ל הם מחוייבים לפרנס את נשותיהם ואת ילדיהם, ואילו מבחינת אורח חייהם - למעט מילגת לימודים צנועה פרנסת המשפחה מוטלת על כתפי רעיותיהם.

בחלק מן הציבור החרדי קיימת בעיה נוספת: מקובל שם כי העול העיקרי של "סידור" בני הזוג - דירה וריהוט - מוטל על כתפי משפחת הכלה (ראה על כך להלן). אולם דירת המגורים שנרכשת נרשמת על שמות שני בני הזוג בשווה. למעשה אין בכתובה שום ביטוי או התייחסות לעול הכספי הכבד שנוטלים הכלה והוריה על מנת ל"סדר" את בני הזוג כראוי, ובהגיע עת פקודה - בגירושין או בחלוקת רכוש - דורש הבעל את מחצית הדירה הרשומה על שמו, בלי להתחשב בעובדה שלא הוא ולא הוריו נשאו ברוב העול הכספי של רכישתה.

כיצד ראוי להתחסם למצב הזה מבחינה הלכתית?

נתחיל בחיובי הכתובה. לפני כארבעים שנה, כאשר כיהנתי כאב"ד בביה"ד בתל אביב, עסקתי בתיק שבו תבעה אשת אברך את בעלה למזונותיה ומזונות ילדיה. האברך טען כי כאשר נפגשו לצורך נישואין, שוחחו ביניהם על "האידיאל של חיי התורה" שבהם הבעל יושב ולומד, והאשה אשת החיל מפרנסת את המשפחה ומגדלת את הילדים, בנוסף לתפקידה הטבעי כעקרת הבית (הכולל טיפול במשק הבית כבישול, כיבוס, גיהוץ, ניקיון וכד'). במסגרת פגישותיהם אמר אותו אברך

למיועדת כי הוא מבקש להיות בבחינת "שבתי בבית ה' כל ימי חיי", והיא הסכימה לכך בהתלהבות, ועל דעת כן נישאו. על כן, כעת שהם נפרדו, לא רק שהוא אינו חייב במזונותיה ומזונות הילדים, אלא שאשתו חייבת במזונותיו שלו! הוא הוסיף שגם חבריו בשיבה שוחחו עם נשותיהם בטרם השתדכו על אורח החיים הצפוי להם, והיה ברור לכולם שהאשה תהיה הנושאת בעול, ולא הבעל.

במהלך הדיון, שאלתי את הבעל הצעיר, האם הוא נישא לזוגתו בחופה ובקידושין? תשובתו הייתה: כמובן שכן, ושראש ישיבה פלוני היה מסדר הקדושין. שאלתי אותו, האם נתן שטר כתובה לאשתו? גם כאן התשובה הייתה חיובית בהחלט, והוסיף שהכתובה מוסגרת במסגרת דקורטיבית והיא תלויה עד היום בביתם על הקיר. שאלתי אותו: אתה יודע מה כתוב בכתובה? על כך ענה שאינו זוכר בדיוק, אולם היו בה הרבה ביטויים בארמית. אמרתי לו: אני אומר לך בעל פה מה כתוב בכתובה שלך ומה כתוב בכתובות של כל בנות ישראל. כך כתוב: "ואנא במימרא ובסיעתא דשמיא אפלא ואוקיר ואיזון ואפרנס ואכלכל ואסובר ואכסי יתיכי ליכי כהלכות גוברין יהודאין דפלחין ומוקירין וזנין ומפרנסין ומסוברין ומכסין ית נשיהון בקושטא". תרגמתי לו את הדברים מילה במילה. אמרתי לו: כל הדיבורים שדיברתם ביניכם אינם עומדים כנגד הכתובה שבה התחייבת, וחייבך חז"ל, לפרנס את אשתך. ראש הישיבה לא היה מסדר לך קידושין ללא כתובה. אילו היית חפץ להתנות את הנישואין בפטור גמור מכל חיובי הממון היה עליך לכתוב כתובה אחרת, או להתנות בפירוש שלמרות הכתובה 'הרי את מקודשת לי על מנת שאין לי עלייך חיובי מזונות וכסות'. הדיבורים שדיברת עם אשתך לפני החתונה הם בגדר "התנדבות" בלבד. היא מוכנה להתנדב לשאת בעול. אבל החיוב העקרוני נשאר עליך, וברגע שאינה מוכנה להתנדב, חובתך המלאה לשאת בעול.

כך פסקנו הלכה למעשה. היו דיינים שפקפקו בפסיקה, ולדעתם יתכן שהם נישאו על דעת המנהג המקובל בין האברכים עליו שוחחו בני הזוג לפני הנישואין (ראה להלן), אבל בסופו של דבר זוהי עמדת בתי הדין ללא יוצא מן הכלל. נכון שלא ניתן לחייב אברך חסר כישורי הכנסה במזונות כעשיר שבישראל, אבל מזונות מינימום שפוסקים לחיוב כעניים שבישראל, לפי הטבלאות של ביטוח לאומי, אפשר לחייב, ואם אין לך - צא לעבוד! חובתך לאשתך ולילדיך גוברת על הכל! אם אתה עדיין רוצה לשבת וללמוד ושהיא תפרנס את הבית - לך ופייס אותה, אולי תתרחצו...

אלו שפקפקו תחילה בפסק הדין טענו כלפי מן הסוגיא והתוס' במסכת קידושין דף מט, ב, במי שמכר את כל נכסיו על דעת לעלות לארץ ישראל ובסוף לא עלה, ומדברי התוס' שם במסכת קידושין ובמסכת בבא בתרא דף צז, א שבדברים שבליבו ובלב כל אדם אין צורך במשפטי התנאים, וגם אם לא התנה כאילו התנה. אולם

אמרתי להם שהדברים אמורים רק במקום שלא עשה מעשה לסתור, אבל במקום שעשה מעשה לסתור, כמו במקרה שלפנינו בכתיבת שטר כתובה המחייבו במפורש בכל החיובים הללו, שטר כתובה שניתן ברוב עם וללא כל סייג - יש כאן מעשה גמור לסתור, ומעשה זה גובר על כל הסכמה או דיבור שהיו ביניהם קודם לכן.

יש לציין, כי לא רק ההתחייבות במעשה בשעת הנישואין גוברת על כל הדיבורים שקדמו להם, אלא גם מדובר בתקנת חז"ל גמורה ובחיוב דאורייתא לדעת הרמב"ם (אישות פרק יב הלכה ב). אי אפשר לעקור את דברי התורה ואת דברי חז"ל בדיבורים שלפני החתונה, ללא תנאי גמור. אי אפשר לעקור מסכתות שלמות וסימנים בשולחן ערוך העוסקים בחיובי הבעל והאב על ידי דיבורים של בחור ובחורה, כאשר במעמד החופה נעשה מעשה גמור הסותר אותם!

חושבני כי ראוי שראשי הישיבות, ומנהלי הסמינרים והאולפנות לבנות, יבהירו לחניכים ולחניכות את הדברים הפשוטים הללו. צריך להודיעם כי זאת התורה לא תהיה מוחלפת, ואין לנו תורה אחרת ההופכת את החיובים שבכתובה מן הבעל אל האשה. צריך להדגיש בפני שני הצדדים את החשיבות העליונה לשלום בית, שאם לא כן כל המחשבות והתוכניות על "שבתי בבית ה' כל ימי חי"י יעלו ח"ו בתוהו.

ומכאן לעניין נוסף. בחוגים ישיבתיים מסויימים נוהגים לקיים פשוטו כמשמעו את מאמר חז"ל: "אשרי מי שבניו זכרים, ואוי לו למי שבניו נקבות" (קידושין פב, ב). צד הכלה נדרש לשאת בחלק הארי של "סידור" בני הזוג, כולל דירה, ריהוט ואף רוב הוצאות החתונה. הדבר נעשה לא פעם בהכוונה מפורשת של ראשי ישיבות המבקשים מצד אחד לייקר את הבחורים הלומדים בישיבתם ואת הישיבה שבה למדו, ומצד שני לאפשר לחתנים ללמוד שנים ארוכות מבלי שיזדקקו לדאוג לדירה ולפרנסה. נוצר מצב שהורים לבנות חייבים לדאוג לקניית דירות כמספר בנותיהם, לא פעם מדובר ברכישה של שש או שבע דירות בפרק זמן של 10-15 שנים, כדי שהבחורים מהישיבות ה'נחשבות' יסכימו לשאת אותן. התפילה שנאמרת ע"י הכהן הגדול ביום הכיפורים על אנשי השרון "שלא יהיו בתיהם קבריהם" מקבלת כאן משמעות קשה...

בעיה חמורה לא פחות היא מנהגם של ראשי ישיבות לכוון את הבחורים להביא לחופה את הכתובות הנוחות ביותר, שבהן אין שום איזכור לסכומי היתר ששולמו ע"י צד האשה. הכתובות הללו מכוננות "כתובה של הנחלת שבעה", ויש בהן התחייבות של החתן ל-200 זוז ול-200 זקוקים בלבד. אין כל תוספת אחרת, ואין כל אפשרות להוסיף בכתובה סכום מעבר לזה.

במאמרי "הכתובה" (ספר "לב שומע לשלמה" חלק א), ציינתי כי בענין 200 זוז נחלקו השו"ע והרמ"א. דעת השו"ע (אבן העזר סי' סו סע' ו) שעיקר כתובת בתולה

הוא 37.5 דרהם כסף לפי 200 זוז בזוזים דרבנן. ואילו הרמ"א הגיה שיש לחשב את הכתובה לפי 200 זוז דאורייתא שהם פי שמונה. הדרהם משקלו 64 שעורות, והגרם משקלו 20 שעורות (עיין חזון איש אה"ע סימן סו סע"ט אות כא), על כן דרהם הוא 3,2 גרם. יוצא אם כן שלפי המחבר עיקר כתובה שוה ל-37.5 דרהם = 120 גרם כסף, ולפי הרמ"א השיעור הוא פי 8 = 960 גרם כסף.

בעניין הזקוקים קיימת מחלוקת יסודית. החזון איש בהסתמך על ביאור הגר"א (יו"ד סימן שה ס"ק ג) קבע כי הזקוק זו מטבע שמשקלה ט"ו סלעים או 5760 שעורות = 288 גרם. 200 זקוקים לפי חשבון זה, שווים ל-57600 גרם, או 57 ק"ג ועוד 600 גרם כסף. יחד עם עיקר כתובה שווה הסכום הכולל ל-58560 גרם כסף.

שיטה אחרת מביא ה"נחלת שבעה" (סימן יב אות מט) בשם הב"ח והפרישה, שבביטוי 'זקוק' אין הכוונה למטבע ידוע בשם זה, אלא זקוק פירושו ריבוי מעות, וכל זקוק הוא 48 'גדולים' (גרשים פולניים). בספר מידות ומשקלות של תורה (מאת הרב יעקב גרשון וייס, ירושלים תשמ"ה) נקבע בהתאם למקורות היסטוריים שבימי הש"ך הכיל כל 'גדול' 0,29 גרם כסף, אם כן 48 גדולים = 1392 גרם. 200 זקוקים = 2784 גרם. בצירוף עיקר כתובה = 3744 גרם.

בפסק דין של ביה"ד הגדול (פד"ר כרך יא עמ' 362) נחלקו הדעות. דעת הגר"ע יוסף והגר"י קאפח זצ"ל הייתה שהיות ויד בעל השטר על התחתונה יש לחשב 200 זקוקים לפי השיטה המקילה, ואילו לפי דעת הגר"מ אליהו זצ"ל, יש לחשב לפי השיטה המחמירה. בפסק דין שכתבתי לפני כ-35 שנה הגעתי למסקנה, שלא ניתן לחייב את הבעל מעבר לשיטה המקילה. התוצאה היא שסכום הכתובה כולו, 200 זוזים ו-200 זקוקים גם יחד, מגיע לסך של 3744 גרם כסף טהור. גרם כסף שווה היום בערך 2 ₪.

יוצא אם כן שכתובת ה"נחלת שבעה", שאומצה ע"י בני הישיבות מחוגים מסויימים, מחייבת את החתן לשלם במקרה של פירוק החבילה סכום לא גבוה יחסית: 3 ק"ג + 744 גרם כסף, שהם כמה אלפי ₪ בודדים. תמורת סכום זה מקבל החתן את הכל. במידה וצד הכלה נאלץ לשאת בעול העיקרי של רכישת הדירה והריהוט - מדובר לא פעם בסכומים העולים בהרבה על מיליון ש"ח ויותר. הדירה נרשמת בחציה על שם החתן. גם במקרה שהנישואין הסתיימו - קשה מאוד להוציא ממנו את מחצית הדירה הרשומה על שמו, כך שתמורת סכום קטן יחסית הוא זוכה במחצית דירה.

צריך להבין, כי אילו הדירה הייתה נרשמת על שם הכלה, והיא לאחר מכן הייתה מעבירה את המחצית על שם החתן, היה מקום לדון בהחזר מתנות, וגם זה לא פשוט, כי דין "על דעת למישקל ולמיפק לא יהיב לה" נאמר במתנות מן החתן לכלה, ולא להיפק. כמו כן לא נאמר דין זה במתנות קרקע - עיין בכל הנ"ל בשו"ע אבן העזר

סימן צט ובפתחי תשובה שם. אולם במציאות הקיימת מוכר הדירה הוא אדם שלישי, ואין לו כל עניין לדעת מכיסו של מי שולמה תמורת הדירה. הוא מתבקש לרשום את הדירה ישירות על שם שני בני הזוג בשווה, והוא בוודאי רושם את הדירה על שם שניהם מבלי שים לב מי נשא בעול העיקרי. על כן לא שייך לומר לגביו שעל דעתו שתיפרד החבילה לא רשם את הדירה על שם הבעל.

בנוסף, המצב המשפטי היום הוא שדירת המגורים מתחלקת בין בני הזוג, מבלי להביא בחשבון מי רכש אותה ומכספי מי שולמה. כך פוסקים בתי המשפט, וכך נאלצים בתי הדין לפסוק. כך שלמעשה אין אפשרות משפטית והלכתית להוציא את מחצית הדירה מן הבעל, גם במקרים שהוא לא שילם עבורה דבר.

בעולם מתוקן יש תרופה לכך. הרמב"ם (הלכות אישות פרק טז הל' א-ב) פסק: "הנכסים שמכנסת האשה לבעלה, בין קרקע בין מטלטלין בין עבדים, אע"פ שהן נכתבין בשטר הכתובה אין נקראין כתובה, אלא נדוניא שמם. ואם קיבל הבעל אחריות הנדוניא עליו ונעשית ברשותו, אם פחתה פחתה לו ואם הותירה הותירה לו, הרי זו נקראת נכסי צאן ברזל. ואם לא קיבל אחריות הנדוניא עליו אלא הרי היא ברשות האשה, אם פחתה פחתה לה ואם הותירה הותירה לה, הרי זו נקראת נכסי מילוג. וכן כל נכסים שיש לאשה שלא הכניסה אותן לבעלה, ולא כתבו אותן בכתובה, אלא נשארו לעצמה, או נפלו לה בירושה אחר שנתארסה, או נתנו לה במתנה - הכל נקראין נכסי מילוג, שכולן ברשותה הן. ואין נקראין כתובה אלא עיקר כתובה, שהוא מאה או מאתיים בלבד עם התוספת".

במילים פשוטות: נכסי האשה מתחלקים לשנים: נכסי מילוג ונכסי צאן ברזל. נכסי מילוג נשארים רשומים על שמה ואינם מופיעים בשטר הכתובה. הם שייכים לה, והבעל אוכל את פירותיהם כל זמן הנישואין. נכסי צאן ברזל נרשמים על שמו, אבל ערכם נרשם בכתובה לטובתה.

מחצית הדירה שמקבל החתן יכולה להיחשב נכסי מילוג - אילו הייתה נרשמת על שם האשה, או יכולה להיחשב נכסי צאן ברזל - אם יתחייב הבעל לשלם את ערכם בכתובה. מצב שבו הנכס ירשם על שם הבעל, ומנגד לא ירשם ערכו בכתובה - לא קיים. בכתובה ה"זולה" של בני הישיבות יצרו מצב חדש: מחצית הדירה נרשמת על שם הבעל גם אם היא נקנתה מכספי משפחת האשה, והוא לא מתחייב דבר בתמורה. 200 וזו ו-200 זקוקים רחוקים מאוד מלייצג את ערך מחצית הדירה. כך שלמעשה החתן בן הישיבה עושה עושר ולא במשפט. הכלה והוריה לוקים בכפליים: גם צריכים לגייס סכום עתק לרכישת דירה, וגם בעת פקודה ח"ו מקבל הבעל את מחצית הדירה שלא טרח כלל עבורה. זהו מצב אבסורדי, לא נסבל!

הדרך הנכונה היא לנהוג כפי שנוהגים בכל המקומות כשהחתן אינו בן ישיבה:

לרשום בכתובה את החיובים הבסיסיים 200 ז"ז ו-200 זקוקים, ועוד תוספת כתובה בסכום השווה לערך מחצית הדירה הנרשמת על שם החתן. זו גם תהיה סגולה לשלום בית, כי החתן לא יתפתה לגירושין קלים הכוללים גם רווח ממון, וידע שתמורת מחצית הדירה הרשומה על שמו יהיה עליו לשלם תוספת כתובה השווה בערכה לדירה שהוא קיבל. כך הוא הנוסח בכתובות המקובלות בכל ערי הארץ - למעט הכתובות שעליהם ממליצים בישיבות, ושיש בהן עושיק גמור של הכלה והוריה.

ועוד הערה לסיום. במאמרי "הכתובה", שהופיע בצורה מורחבת בספרי "לב שומע לשלמה", כפי שצויין לעיל, עסקתי בהיבטים נוספים של הכתובה: שימוש בשמות של מטבעות שאינם מוכרים לנו, השמטת חלקים לא רלבנטיים מן הכתובה, כתובה מינימלית ומקסימלית והערך הרצוי לכתובה, כתובה מוגזמת, פיצויי גירושין כתוספת לכתובה, חלוקת רכוש והשפעתו על הכתובה, הצמדת הכתובה ועוד ועוד. במאמר זה התרכזתי בעיקר בכתובה הקיימת ובשימוש החד צדדי הנעשה בה, שבו מונצח קיפוח בולט של האשה. לתשומת לב בני הישיבות וראשי הישיבות גם יחד!

והערה נוספת, מעניין לעניין: מצאתי לנכון להתייחס במסגרת מאמר זה לנוהג הקיים אצל בני ישיבות, לכבד את ראש הישיבה או את אחד הרמ"ם בסידור קידושין. להווי ידוע, כי אם אברך שלמד בישיבה, ואיתרע מזלו ועליו לגרש את אשתו, יפנה לרבו ששמע ממנו שיעורים מופלאים במסכת גיטין ויבקשו לסדר לו גט - הגט שיסודר יהיה ללא ספק פסול מדרבנן ומדאוריתא גם יחד. גם אם ראש הישיבה הפליא לעשות בשיעוריו על מסכת גיטין, ואולי גם חיבר ספר על מסכת זו - אם אינו משמש בפועל כדיין בב"ד שמסדר גיטין אין לו מושג בסידור הגט, וקרוב לוודאי שגם לא נכח מימיו בסידור גט ואולי אף לא ראה גט מימיו. אלו דברים פשוטים, שכל מי שיש לו מעט ידיעה בענין מבין ויודע. גיטין מסדרים רק בבית דין שהתמחה בכך, ולא בישיבה! כך אף אחד מאתנו לא יזמין רב חשוב ואף מגדולי הדור למול את בנו, אם זה לא התמחה בפועל בעריכת ברית מילה. אני טוען שכך גם לא ראוי לכבד בסידור קידושין מי שלא מכיר את ההלכות ואת המנהגים על כל פרטיהם הלכה למעשה. ההלכה היא שכל מי שאינו יודע בטיב גיטין וקידושין לא יהא לו עסק עמהם. טיב קידושין שווה לטיב גיטין!

בסידור קידושין ישנם גופי הלכה, שמי שאינו בקי בהם עלול להכשיל ולהיכשל. אני הגבר נוכחתי לא פעם בקיומן של טעויות הלכתיות מובהקות בגופי הלכות הקידושין שנעשו ע"י רבנים שלא היו בקיאים בנושא. לדוגמא: עדים פסולים מחמת קורבה - אנו מקפידים גם על קורבה רחוקה, ולא פעם נתקלתי בשימוש בעדים קרובים על ידי חיתון, או בעדים שאינם שומרי מצוות, שראש הישיבה מסדר הקידושין סבר לתומו שאין בעדותן בעיה. נתקלתי בכתובות פסולות רבות: מחיקות, כתיבות תלויות

(מעל השורה), תיקון לאחר חתימת העדים, סכומי כסף סותרים בכתובה ועוד ועוד¹. סיפר לי ראש ישיבה גדול, שהיה בעבר דיין מן המניין בבי"ד רבני, כי הזדמן פעם לסידור קידושין במקום שנערכו בו שתי חתונות. ראש הישיבה בחתונה האחרת שמע שהוא נמצא במקום, ושלח אליו את אחד הבחורים לבקש "טיפקס" (נוזל למחיקה). כשאותו ראש ישיבה שהיה דיין התפלא מאוד על הבקשה, ענה ראש הישיבה השני, כי הוא מגיע לכל חתונה מצויד בטיפקס, שהרי לא יימלט שלא תהיינה שגיאות ומחיקות בכתובה, וצריך לתקן במקום! גם מי שלא למד הלכות כתובה אמור לדעת שהכתובות של אותו ראש ישיבה פסולות לחלוטין, ומדובר במאות ואולי אלפי כתובות!

אך הבעיה אינה רק בכתיבה כשרה של הכתובה. ישנן הלכות ומנהגים רבים בעניין הברכות והכסות וחדר הייחוד ועוד ועוד. קיצורם של דברים: סידור קידושין אינו חזנות, ואינו כיבוד! צריך לדעת ולהתמחות, ומי שאינו יודע - שלא יהיה לו עסק עמהם! בעבר היה נהוג שהרב מרא דאתרא הוא לבדו היה מסדר הקידושין, ולא כל אדם אחר, גם אם הוא גדול שבגדולים². ראוי לתקן לפחות שכל מסדר קידושין יחויב לעבור בחינה מתאימה ולקבל תעודת כושר, וללא לימוד ובחינה יהיה אסור לסדר קידושין. הדברים אמורים גם כלפי סידורי קידושין של רבנים ואדמו"רים - כמובן לא כולם, אבל לא מעטים מהם - שחסידיהם וההולכים אחריהם מכבדים אותם בסידור קידושין - גם כאן ראוי לתקן שלא יסדר קידושין מי שלא למד והתמחה וקיבל תעודת כושר מתאימה.

הלואי ויהיו דבריי נשמעים!

1 לצערי גם הכתובה שלי הייתה פסולה. ראש הישיבה זכרונו לחיי העולם הבא - מגדולי הגדולים בתורה בדור שלפני הקודם - שגה בדבר בסיסי, ורק מספר חודשים לאחר החתונה, כשהראיתי את הכתובה לרב הראשי הגרא"י אונטרמן זצ"ל, הוא מיד הורה לכתוב כתובה אחרת!

2 [לענ"ד ראוי מסיבה נוספת לכבד תמיד את מרא דאתרא בסידור הקידושין, והוא כדי לייקר את מעמדו בעיני אנשי קהילתו, כדי שיהיו דבריו נשמעים. אם הר"מ הצעיר של החתן, או אפילו ראש הישיבה שלו, מתכבדים בסידור קידושין בחתונה המתקיימת בעיר מסוימת בנוכחות רב העיר, או ביישוב בנוכחות רב היישוב, ורב העיר או היישוב, מרא דאתרא, בקושי מכוויד באחת הברכות - איך יכבדו התושבים את רבם, ואיך יסורו למרותו בשעת הצורך? גם מסיבה זו הדבר לענ"ד צריך תיקון, וראשי הישיבות צריכים לרצות בכך ולדאוג לכך. כנלענ"ד. הערת העורך י"ק.]

